

Сўзда савоб бордир, сўзда гуноҳ бор,
Ботил сўз —хатокор, Хак сўз—халоскор.
Манзурлик истасанг замонлар оша
Сўзга хак тафаккур тафтиши даркор.

Маълумки, жамиятларнинг маънавий янгиланиши жараёнида адабиётнинг ахамияти катта. Шу маънода hozirги замон ўзбек адабиётининг энг ечимталаб муаммоларига алоҳида эътибор қаратмоқ мақсадга мувофиқдир.

Миллий сўз санъати қандай қолип, андоза ва қоидалардан қутулмоғи керак эди? Истиклол йилларида у бундай покляниш муддаосига қанчалик даражада эришди? Айни йўналишда унинг яна қандай долзарб вазифалари мавжуд? Ҳеч қимга сир эмаски, адабиётимиз собик тузум шароитида бошқа ватандош миллий адабиётлар сингари маълум ютуқлар қаторида кўп юткизикларни ҳам ўз бошидан кечирди. Айниқса, 30-йиллардан бошлаб расмий, сиёсий тус олган «социалистик реализм» ижодий методи адабиёт фаолиятини қатъий белгиланган қоидаларга бўйсундириб қўйди. Сирдан қараганда, бу йўл-йўрик ижодқориинг эркини чеклаб ва бўғиб қўймайдигандек кўринади. Аммо унинг қоидалари моҳияти умуминсоний қадриятларга, ижоднинг табиий қонуниятларига бир қадар зид эди. Номи ақлатиб турганидек, социалистик реализм ҳаётни инъикос этиш санъатининг «социалистик» кўринишинигина тан олди. Турмушни ҳамма вақт инқилобий тараккиётда, социалистик идеалларнинг қолиблиги негизида кўрсатишни вазифа қилиб қўйди. Бошқача ижтимоий-сиёсий тузумдаги мамлакатлар йўлини, жумладан, улар маданияти ва санъати намуналарини кўпинча қолироф этмади.

Оқибатда қатор беш йилликлар қобайнида адабиёт зугумқор мафқуранинг дастагига айлаиб қолди. Узок вақт ўзининг асл илдизларидан, усул-услугларидан йироқлашиб, шўро давлатининг адабиёти сифатида ривожланди. У ўз қадимидан, ҳусусан, ўзининг маданий-маърифий тарихидаги анъаналардан анча узилиб ижод қилди.

Мустабид тузумда ҳар қандай воқеа-ходисага инқилобий манфаат, синфийлик, партиявийлик нуқтаи назаридан қаралар эди. Бу эса фақат мавжуд жамиятнинг тутган

Йўлинигина тан олишдек омонат кўникмани пайдо килди. Адабиёт тузумни мадх этишни асосий гоёвий-бадий максад даражасига кўтарди. Мафкурунинг чизган чизигидан сира чика олмади, тасвирида дахриёна карашлар устуворлик килди. Адабиётда турмушни, асосан, ок ва кора бўёкларга ажратиб ифодалаш, ўтмиш билан социалистик воқеликни бир-бирига карама-карши кўйиш мотивлари, яъни бирёкламалик жуда узок давом этди. Бундай иллатлар хар ижода хар хил маромда намоён бўлса-да, бир катор умумий салбий окибатларга олиб келди. Назмда, насрда, драматургияда махсус дохийномалар, сохта асарлар яратиш одати авж олди. Ёмон томони шундаки, маълум даражада олис келажакни кўришга хам масъул бўлган сўз санъати аксарият холларда дунёни тор ва махдуд дунёкарар билан кузатди. Ўткинчи гоёвий талабларни бирламчи максад билганликлари сабабли кўп адилларимиз борликни фалсафий идрок этишдан, хаётни рўй-рост акс эттиришдан, бадииятни мукаммалаштиришдан узокда бўлдилар.

Ўта ижтимоий, мажбурий ва юкумли экани боис мазкур иллатлар ўша даврнинг ҳеч кайси авлод каламкашини бетараф колдиргани йўк. Асримиз карийб 90-йилларни коралагунга қадар катъий колип ва чекловчи коидаларга деярили путур етмади. Мустакиллик шарофати туфайли талай хато тасаввурларга, бадий ижодиёт камчиликларига бархам берилди. Баъзи адиллар маиший ва ижодий фаолиятда адашиб келганини, қандайдир ўткинчи мавзуларга беҳуда берилганини, ҳақ йўлни илгай олмаганини тушуниб етдилар.

Албатта, эндиликда тарихимизнинг бир қисмига айланган адабий кечмиш бирёклама ва пала-партиш танкидга эмас, балки фалсафий муҳокама воситасида ҳосил қилинажак ҳукм-хулосаларга ҳақли хамда муносибдир. Шундай муносабатгина ўтмиш тажрибасидан ҳозирги маънавият учун фойдали сабоқлар чиқармоғимизга, истиклол даври адабиётининг афзал имконларини, муҳим вазифаларини аниқлашимизга ёрдам беради. Ўзбек адабиёти босиб ўтган йўлнинг яхши натижаларини хам унутиб кўймаслигимиз, шаклланган самарали анъаналарни давом этдирмоғимиз зарур. Колаверса, миллий сўз санъатида собик муҳитнинг тазйиклари

чикиша олмай яшаган, ижодга юкланмиш зўраки шартларга томон оғиб кетмаган ёзувчи ва шоирлар йўк эмас. Кодирий, Авлоний, Ҳамза, Фитрат, Чўлпон, Бехбудий сингари алломалар асарлари кўп жихатдан ибратли. Улар миллат мустакиллигини, туркий халқнинг жипслигини, авлоднинг илму маърифат ва кучли салоҳият билан жаҳоний микёсларга кўтарилишини орзу қилганлар. Тор миллий қобилда, жоҳилият ичида қолиб кетиш ҳавфидан оғохлантирувчи асарлар ёзганлар.

«Бизнинг бахтсизлигимиз нодонлигимизда, ҳалос,—дейди Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз» романи қахрамони.—Миллат уйгонсин, кўзини очсин, билим олсин, маданий миллатлар қаторига кирсин, сўнгра у хам ўз давлати, ўз бахти, ўз саодатини куради... Миллат фарзандларини Германия, Франция, Англия мамлакатларига, хатго дунёнинг нариги чеккасидаги Америкага юбориб ўқитиш керак...»

Бугунги кунда собик тузум адабиётига қай йўсин муносабатларда бўлмок масаласи гоёйда муҳимдир. Эхтиросларга қаттиқ берилиш натижасида баъзан ҳадаан зиёд кескин танкид ва инкорларнинг содир бўлганлиги сир эмас. Бизнингча, бу борада ҳолис ва самимий, фалсафий-эстетик илмий кузатишлар жоиз. Хар қандай индивидуал ижод ва

унинг намуналари алохида адабий, танкидий тахлил ҳамда талкинни такозо этиши маълум. Окилона, холисона назарий-методологик карашларгина адабиёт тарихини адолатли баҳоловчи умумлашма ҳукм-хулосаларга олиб келади. Шу йўл билан якин ўтмишимизда бунёд бўлган бадиий асарларни ҳозирги авлодларга бутун ҳаққониятига кўра такдим этган бўламиз. Улардан бахрамандлик мезонларини беҳато белгилашга эриша оламиз.

Ҳозирги давр адабиёт такдирида қандай ўзгариш ва янгиликлар учун имконият яратди? Маънавий покланиш жараёнида миллий сўз санъатининг мавқеи нечоғлик? Замоनावий адабиёт масалаларини шу йўналишда ўрганмоққа илмий-назарий асослар мавжуд. Негаки, даврнинг чинакам аҳамиятини, кадр-кимматини ҳис этмай туриб, истикболга тўғри элтувчи вазифаларни аниқ фахмлаб бўлмайти, Янги даврнинг тарихий роли адабиёт устидан мафкура ҳукмронлигига чек қўйишдагина эмас. У қадимий эзгу адабий кадриятларни тиклаш учун, ноҳақ ман этилган ижодлар ва асарларни халққа етказмоқ учун ҳам шароитни вужудга келтирди.

Барча соҳалар каби миллий адабиётда эркин янгилашиш имкониятлари вужудга келди. Адабий ислоҳга интилиш илгарилари ҳам маълум даражада рўй берган бўлса-да, кейинги йилларда бу жараён ўзгача мазмун ва аҳамият касб этди. Ислоҳ адабий ижод учун диалектик заруриятдир, бадиий тафаккур тараккиётининг муҳим шартидир. Чин истеъдод эгалари ҳамиша эркин ижодий муҳитни, миллий санъатнинг умуминсоний равангини орзулашган. Ҳозирги адабиётимиз ислохоти тозариш, тузалиш, ўнглишиш маъноларинигина эмас, ҳаққўлашиш ва юксалиш умидини ҳам ифодалайди.

Янгича поэтик изланишларнинг аломатлари, аввало, ижодкорларнинг хурриятни шодон қаршилашида, кўтаринки қайфият зохир этишларида кўринди. Шоирлар руҳиятларнинг покланув фаслига, озод тараккий даврига кирганидан мамнун дарак берди. Бири: «Ростин айтсам, кўксимдаги дилим янги» деса, бошқаси: «Хабар бергин, кўнглим, фалакка—Мен янгича яшай бошладим» дея шодланди. Муайян адабий орзулар рўёбини таъмин этган замондан миннатдорлик туйғуси йирик эпик асарларда ҳам кўзга ташланди. Тохир Малик «Шайтанат» қиссасининг муқаддимасида шундай ёзади:

«Хаёт турфа ранг. Кўзни яшнатиб, дилга қувват бергувчи чиройли ранглар ҳам, кўнгилини вайрон қилгувчи қора ранг ҳам бор. Авваллари қора рангни ишлатишга бир томондан ижозат, иккинчи томондан журъат йўқ эди. Коранинг ёнида албатта оқ, пушти, зангори... ранглар бўлиши шарт эди. Замона берган эркинликдан фойдаланиб, турмушимизнинг қора кўчаларига қиришга жазм этдим...»

Миллий истиклол мавзусини ўзбек адабиёти илгари кўп ёритган. Аср бошларида яшаган жадидчилар ижодида бу тушунча улугвор бир мақсад ва қурашчан бир гоё эканлиги билан характерланади. Хар даврнинг адабиёт зиммасига қандайдир тўғри талаблар юқлашини ҳудди шу мавзу тадрижида ҳам кўриш мумкин. Истиклолнинг бадиий талқини ҳозирги ўзбек фасохатида 20-йиллардагидек қийинчилик билан ёки зўрма-зўраки пайдо бўлгани йўқ. Бу миллат ижод аҳлининг ихтиёрий хайрихоҳлиги, рағбат-муҳаббатлари натижаси бўлди. Давр тақозоларини адашмай, айнан мўлжалга олмоқ хар доим истеъдод соҳибининг виждон амрига, ақл-заковатига боғлиқдир.

Ботил эътикод ҳукмронлик қилган иттифок мухитида шеъриятдаги ожизона усулга—маддохликка доимий сиёсий мажбуриятлар сабаб бўлган эди. Истиклол тараннумига оид бугунги аксар асарларда курук мактовлардан асранишга ҳаракат англаниб туради. Энди кўп ижодкорлар ялтирок кофия ва сохта гап билан нафосат шайдоларини алдаб бўлмаслигини билишади. «Энди майли, эй, халким, Кулок осма сўзимга, Аммо Истиклол ҳақки Боглик факат ўзингга!» деб ёзади шоир Азим Суюн. Ўнлаб шеърларда хуррият неъматини эъзозлаш, унга камарбаста бўлиш, миллатлараро ҳамдўстлик, жаҳон микёсига чиқиш гоёлари ёқимли қуйланади.

Ниятларнинг қамоли ва ижобати, шубҳасиз, илм-маърифатга, иймон-диёнатга, ҳуллас, маънавий юксалишга боғлиқ. Эътиқоди барқарор, халқлари аҳил Ватандан файз-баракот аримади. Бундай шароитда инсон омили ўзини бунёдкор ҳис қилади, яратувчилик иштиёқи билан яшайди. Истиклол таровати миллий шеъриятни шу қаби янгича нуқтаи назарлар билан бойитди. Шунингдек, Ватан тавсифига бағишланган асарларда туркий халқларнинг қон-қардошлиги, ҳамкор-ҳамқадамлиги етакчи гоёлардан бирига айланди.

Ўзбек фасохатида давр шарофати туфайли рўёбга чиққан янгича мавзулар, ўзига ҳос ифодалар, гоёвий-бадий усуллар кўлами кенг. Ўзгаришни турли адабий жанрлар ичида кузатиш ва диққатга сазовор мисолларга дуч келиш мумкин. Қандай ният ва қадров билан ўрганилганда ҳам, адабиётимизнинг талай хато қоидалардан тўзалганлигига, жозибадор асарлар яратишга интилаётганига ишонч пайдо бўлади. Бироқ булар авлоднинг маънавий қамолотига масъул бу соҳадан тўла қаноатланиш қиссини ҳосил қилмайди. Қаршимизда талай вазифалар, муаммолар қўндаланг турганлиги аён бўлади.

Бугунги ўзбек адабиёти, адабий-назарий таълимот, тарғибот жаҳвалари қандай муҳим масалалар ечимига эътибор қаратмоғи лозим? Шу нуқтаи назардан масаланинг айрим жиҳатларини таъқидлаб ўтиш ўринлидир:

- Миллий воқелик «муҳри»сиз адабиётдаги ҳеч бир доимий мавзу ўзининг бадий ифодасига эга бўла олмади. Муваффақиятнинг дастлабки омили жамиятнинг илгор тафаккурига адабиётнинг қанчалик уйғунлигидандир. Равшан миллий ҳақиқатларни, маънавиятимизнинг қилма-қил муаммо ва манзараларини умуминсоний пафосларда акс эттирувчи бадий намуналар қам. Қатор ёзувчилар ҳамон майда ва ноқерак, саёз ва тақрорий ифодалар доирасида ўралашиб қолаётирлар.

Айниқса, ҳозирги пайтда кўп асарлар шошма-шошарлик билан эълон қилинмоқда. Асарларни экранлаштириш, намойиш қилишга интилиш жараёни ҳам шу тариқа кечаётир. Баъзи ижодларда ҳорижий адабиётларга тақлид қучайган. Бу қаби қамчиликларни ҳатто оддий қитобхонлар осонгина фаҳмлашмоқда. Айни ҳолатлар бир тарафдан муҳоқамаларнинг йўқлигидандир. Дид-тасаввурни қиралаштирувчи, тор-сиқик мушоҳадага қўниқтирувчи ва қишига маънавий янгилик бермайдиган асарлар сўз санъатини юзаки тушунишга ўргатиб қўяди. Ёзувчилар уюшмаси қизгин баҳслар ва муҳоқамалар ташқил этиши, долзарб масалаларга доир адабий-танқидий қиқишларни ривожлантириши зарур.

— Адабиётшунослик ва адабий танкидчиликнинг замонавий адабиёт борасидаги фаолияти жуда сушт. Уларда тор фикрлаш, бирёклама бахоллаш, эски ёки номухим масалалар атрофида мунозара кўзгаш холатлари кўп учрайди. Адабиётнинг гоёвийлик даражасини тамоман инкор этиш, унинг санъат эканлигининггина тан олиш ёхуд давр талабларига мёнсимай карашлик сингари кайфиятлар олдинги асрларда ҳам бўлган. Лекин ҳеч қачон ўзини окламаган. Бизнингча, адабиёт илми соҳанинг юксалишига яқиндан кўмак берадиган чуқур назарий, методологик муаммоларга жиддий эътибор каратиши керак. Дарҳақиқат, миллий сўз санъатининг янгилавиш жараёни ҳам, авлодларнинг маънавий баркамоллиги учун ҳаракат жараёни ҳам хилма-хил теран тадқиқотлар оқимини такозо этади.

— Бадиий адабиёт нечоғлик санъат саналмасин, инсонга қанчалик завқ-шавқ улашмасин, у ҳамиша ахлокий тарбия воситаси ҳамдир. Чўлпоннинг «Адабиёт надир?» мақоласидаги таърифни эслайлик: «Адабиёт чин маъноси ила ўлган, сўнган қаралган, ўчган, мажруҳ ярадор кўнгилга рух бермак учун, фақат вужудимизга эмас, қонларимизга қадар сингишган қора балчиқларни тозалайдурган, ўткир юрак қирларини ювадурган тоза маърифат суви, хиралашган ойналаримизни ёруғ ва равшан қиладурган, қанг ва тупроқлар тўлган кўзларимизни артув тозалайдурган булоқ суви бўлганликдан бизга гоёт керақдур».

Таассуфки, бу ёркин ҳақиқатни барча ижодқорлар ҳам етарли идрок этавермайди. Натижада хилма-хил саёз, ноҳўя тасвирлар пайдо бўлади. Мумтоз шеърият ишк-муҳаббат бобида ибратли анъаналарга эга бўлган. Масалан, унда ишк туйғусининг маъно кўлами қенг. Бу маънолар кўпинча уйғун бир тарзда ифодаланган.

Собик тузум адабиётида юзаки, нотавон, беибо ошиқлик шеърияти ҳам вужудга қелди. Насрий асарларга ҳаёсиз эпизодлар қиритиш одат тусини олди. Бундай тасвирларга берилишниг сабаблари кўп. Ҳозирги ижодларда масалага ҳар хил қарашлар кўзга ташланади. Бир турқум иқтидори баланд шоирлар иймонга ҳос ҳисларни, илохий севгини, ҳаё билан йўғрилган дунёвий муҳаббатни кўпчиликка манзур тарзда ақс эттираётир. Сўз санъатининг мантисий сирларидан беҳабар бир тоифа шоирлар сийқа ёзиш билан ёки айтилган фикрларни ўзгача қўринишларда ифодалаш билан оворадирлар. Шеърият деган номга даъвогар ўнлаб бошқа қофиябозлар эса бепарда, ибосиз қўшиқлар тўқишмоқда. Айниқса, шу хол ёш авлоднинг маънавий савиясига жиддий ҳавф солмоқда. Бу борада муайян тартиб-интизом, танкид, муҳокама, назорат жоиздир. Яхшиланишнинг оқилона тадбирларини, усулларини топиш ва уларга умумий равишда амал қилиш миллий адабиёт ривожига фақат фойда қелтиради. Гап инсонни ҳақ йўлдан қалғитувчи талқинларнинг миллий дунёқарашимизга номувофиқлигидагина эмас. Умуминсоний идрок нуқтаи назаридан қараганда ҳам, тарбияни бузувчи, ёмон оқибатларга элтувчи ҳар қандай тасвир дарров сезилмайдиган ҳатардир. Маънавий тарбия жараёни бундан маълум оғоҳликни такозо этади.

— Болалар адабиёти қамон талабларидан анча орқада. Ўқитувчилар ва ота-оналар ёш ўқувчиларга тавсия этмоқ учун қитоб тополмай қолишади. Олдинги кўпчилик роман, қисса, ҳикоялар эскирди. Янгилари аҳён-аҳёнда қикади. Ёш авлоднинг бугунги маънавий эҳтиёжига жавоб бера оладиган, турли ёшдаги фарзандларимизга мўлжалланган,

мавзулари ранг-баранг китоблар яратиш миллий адабиётнинг энг мухим вазифаларидан биридир. Худойберди Тўхтабоев ва яна бир неча носирларнинг аввал ёзилган нисбатан яхши китобларини маълум тузатишлар билан қайта нашр этмок мумкин. Болалар шеърляти, насри, драматургиясини тараккий эттириш максадида муайян тадбирлар ишлаб чикиш фойдадан холи эмас. Бу йўналишдаги адабий намуналарнинг чоп этилишини кенг йўлга қўйиш, нашрларнинг сифатига алохида эътибор қаратиш зарур.

—Мақтаб хамда Олий ўқув юртларида адабиёт ўқитилишини чубдан яхшилаш жоиз. Мақтаб дарсликларининг баъзилари шошилич ёзилган ва нашр сифати хам яхши эмас. Айрим синфларда адабиёт дарслари халигача мажмуаларнинг ўзига таянилган холда ўқитилмокда. Дарсликлар кетма-кетлигида осондан мураккабга томон бориш тамойилига тўлик амал килинган деб бўлмаиди. Хозирги кунда мақтаб адабиёт дарсликларини янгилаш бўйича маълум тажрибалар хосил бўлди. Фикр-мулохазалар, таклиф-хулосалар кўпайди. Мутахассис олимлар ва тажрибали ўқитувчиларнинг маслахатларини инобатга олиб, намунали дарсликлар, кўлланмалар туркумини яратмок керак. Олий ўқув юртларининг бевосита адабиёт предметлари ўрганиладиган жабхаларида мазкур муаммо янада жиддий. Филология факультетларида ўнга якин адабиёт фанлари ўқитилади. Аксарияти бўйича янги дарслик мутлако йўқ. Ўзбек адабиёти тарихи, хозирги замон адабиёти, адабиётшуносликка кириш, адабиёт назарияси сингари фанларни ўқитишда бундан узок йиллар бурун ёзилган дарсликлардан фойдаланилмокда. Мазкур ахвол тегишли вазирликлар, илмий муассасалар, Ёзувчилар уюшмаси, етакчи Олий ўқув юртлари хамкорлигида ўрганилиши ва тузатилмоги лозимдир.

—Қатор ривожланган мамлакатларнинг барча ўқув юртларида ўз Ватанларининг тили, тарихи, адабиёти бирдек умумий ўрганилади. Бизда нофилологик факультетлар ва нопедагогик олий ўқув юртларида адабиёт деярли ўқитилмаиди. Бу эса турли сохалардаги мутахассисларнинг гоъвий-эстетик савияси ва нуткий маданияти гализлигига сабабкор холатлардандир. Келажакда адабиётни барча ўқув юртларида қисман ўрганишни режалаштириш максадга мувофикдир.

—Хаётимизнинг турли жабхаларида жахон микёсларига ва мезонларига мўлжалланиб фаолият килишнинг натижалари юзага чикмокда. Адабий жараёнда, хусусан, адабиёт илми ва адабий таргиботда хам улкан вазифалар кўп. Жахон адабиёти, туркий халклар адабиёти каби туркум китоблар, дарслик ва кўлланмалар яратмок эhtiёжи бор. Ўзга халкларнинг ибратли замонавий адабиёт янгилликларини, ўзбек бадииятининг яхши намуналарини бошка тилларга тартибли таржима килиш ишларини ривожлантириш керак. Адабий алокалар бўйича турли халқаро маданий-маърифий тадбирлар уюштириш, шунга мўлжалланган мутахассислар етиштириб чикариш даврнинг долзарб талабларидандир. Шундай муаммоларни хал этиш янги авлодларимизнинг маънавий камолотига ёрдам беради.

Шарқона анъаналар билан етук умуминсоний кадриятлар уйгунлиги асосида янгиланиш адабиётимизнинг тўгри ва ўзини оклайдиган йўлидир. Макбул интилишларгина адабиётни юксалтиради ва унинг таргиботи авлодлар маънавий комиллигига хизмат килади. Давримиз ижод ахлидан, олимлар ва мураббийлардан чуқур идрок, ёркин акл-заковат, шижоат ва катта салохиятни талаб этаётир. Истиклол аталмиш неъматнинг

масъулияти шундай жиддий ва залворли бўлиши табиийдир.

«Мустакиллик ва ижтимоий тараккиёт». Илмий ишлар тўплами. Тошкент, «Ўзбекистон» нашриёти, 1998 йил.